

Lars Erik Gjerpe

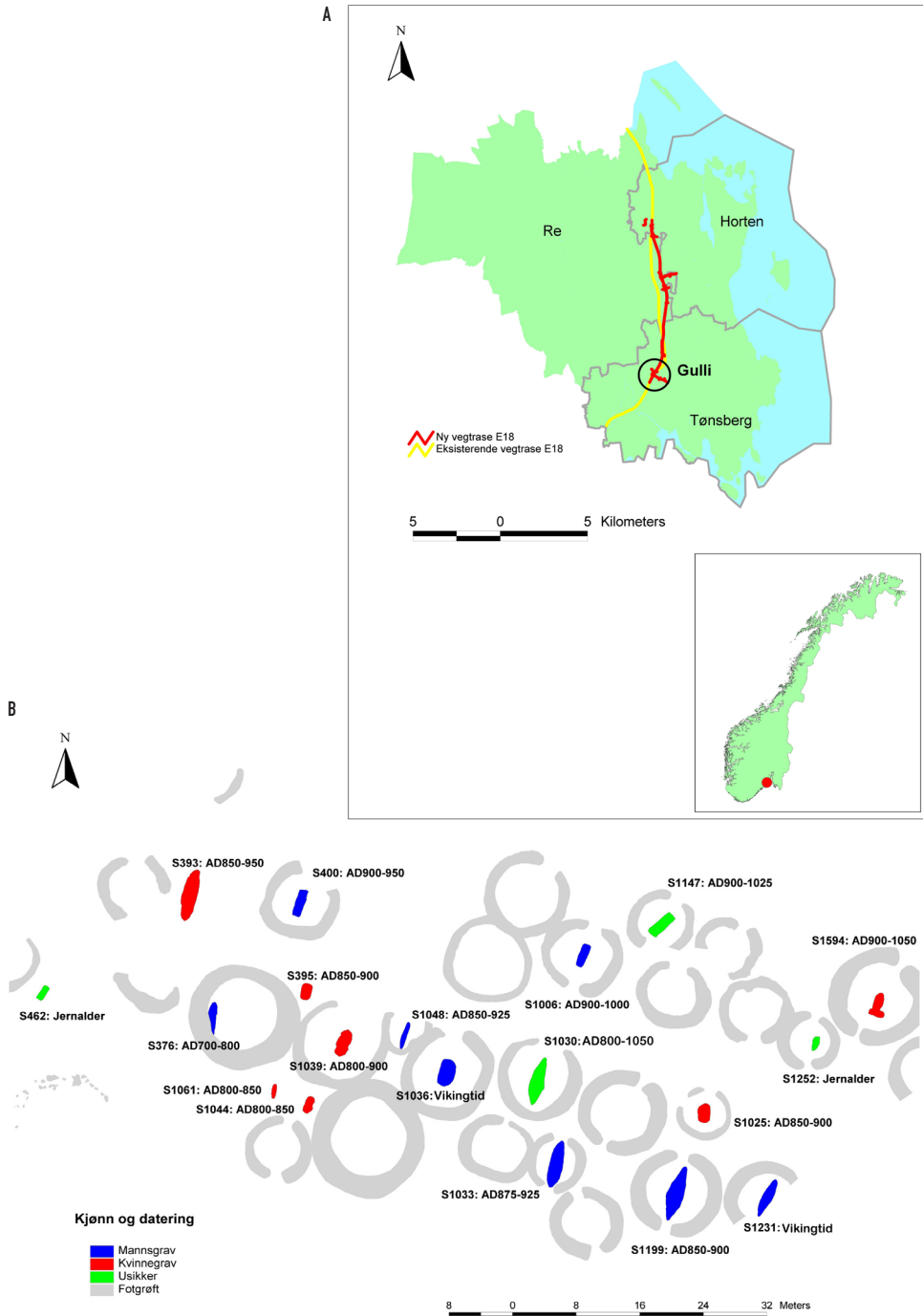
Monumentale løgner

Utkast til en orwellsk arkeologi

Inspired by George Orwell's novel *1984* I explore the Viking Age use of the past at Gulli, Vestfold. In the Viking Age a person's legal status depended on genealogy, a leader should be able to claim to be a descendant from gods. As there are no gods, a potential leader needed to create a mythical genealogy by weaving her/himself into the landscape. Graves are understood to be documents written in sand, soil and dead bodies, and as ideals and networks changed and new persons aspire to power, the documents are erased by shovels and new ones created. By discerning *history* as a precise description of the past from *collective memory*, as a story about a glorious past used to strengthen self-image, the monumental lies of the Big Brother of Gulli are revealed.

Myter og kollektive minner om en høyverdig, heltmodig, ærerik og moralsk fortid er en god kilde til et godt selvbilde for individer så vel som for grupper (jf. Heisler 2008:203). Fortellinger om vikingtiden og den særegne norske gårdsbosetningen var f.eks. sentrale i den norske nasjonsbyggingen på 1800-tallet. Den norske historiske skolen bygde selvtiliten til en ung nasjon gjennom å vise «[...] den norske Nationalitets Betydning i Oldtiden og nordiske Egthet i Nutiden» (Munch 1874:28). Selvtilitt bidrar til økt sosial status enten den er grunnet i reelle egenskaper eller bare overdreven tro på egen fortreffelighet, og beretningene om fortiden behøver derfor ikke være sanne (Kruger og Dunning 1999:1127; Anderson mfl. 2012:721). I denne artikkelen vil jeg argumentere for at gravmonumentene i vikingtiden kan leses som fortellinger (Hanisch 2002; Price 2010) skrevet, omskrevet og slettet nettopp for å styrke selvbildet. Jeg vil illustrere dette med gravfeltet på Gulli i Vestfold, et av få vikingtidsgravfelt på Østlandet som er undersøkt med moderne arkeologiske metoder og høy detaljeringsgrad på dokumentasjonen (Figur 1a, b). Gravfeltet utmerker seg også ved å være det eneste på Østlandet med flere båtgraver som ligger uten tilknytning til sjø, innsjø eller elver (Næss 1970). I denne artikkelen vektlegger jeg gravenes rolle som minne om fortiden (Artelius 2013: Hallam og Hockey 2001; Connerton 1989; Nora 1989), selv om graver også symboliserer blant annet følelser som tap og savn og religion (Hallam og Hockey 2001:71).

For å forstå situasjoner vi kjenner dårlig, i arkeologien ofte en mer eller mindre fjern fortid, brukes gjerne informasjon fra situasjoner vi kjenner bedre, i arkeologien oftest nåtiden (Johnson 1999:48). Slik analogibruk tilfører ikke ny forståelse, men overfører forstå-

Figur 1 Gravfeltet på Gulli. Gravfeltets plassering (a) og layout (b). Illustrasjon Magne Samdal.

else fra en situasjon til en annen (Gjerpe 2017:17 med referanser). For å forestille seg noe som ikke eksisterer i dag, men som kan ha eksistert, kreves fantasi og en fortelling, eller *analogon*, som stimulerer fantasien (Swedberg 2014:82). Slik mange arkeologer har blitt påvirket av litteraturteori og litteratur (Solli 2008:156), er jeg påvirket av George Orwells roman *1984* og vil bruke den som *analogon*. Orwells (1999 [1948]) litterære verk var inspirert av reelle historiske hendelser som fremveksten av totalitære stater (Lewis 1983:7, 76) og «the nightmare feeling caused by the disappearance of objective truth» (British Library 2020), og på samme måte vil jeg anvende *1984* for å forstå hvordan myter og minner manipuleres i yngre jernalder i Vestfold gjennom bygging, endring og fjerning av monumenter.

1984 i vikingtiden

Mange kjenner slagordet «Den som behersker fortiden, behersker fremtiden [...], og den som behersker nåtiden behersker fortiden», fra *1984* (Orwell 1999:32). Sitater fra romanen er brukt som argument for nytten av å utforske fortiden, som advarsel mot misfortiden og kanskje også som et forsøk på å høyne statusen til arkeologer, fortidens voktere (Hodder 1984:25; Nash og Whitlam 1985:95; Bergstøl 2009:77; Hauptmann 2015:79). Boka er imidlertid like mye en påminnelse om at alle som skriver historie, ønsker å oppnå noe gjennom å forme fortiden i sitt bilde (Fowler 1987:241). Sitatet står også til dels i kontrast til oppfattelsen av at historisk kunnskap eller kunnskap om historien gir makt (Brendalsmo og Røthe 1992). I Orwells roman er det *ikke* kunnskap om historien eller fortiden som gir makt, men muligheten til å skape, endre og særlig rett og slett fjerne fortiden.

Vikingtiden var nettopp en periode der de som ønsket å herske, brukte fortiden aktivt for å legitimere samtidens forhold og legge grunnlag for å beherske fremtiden (Artelius 2004; Hållans Stenholm 2012; Andrén 2013; Dahl 2016; Lund og Arwill-Nordbladh 2016). Verken i *1984* eller i vikingtiden er fortiden en fast størrelse der nye perspektiver utforskes av nysgjerrige forskere som ønsker å forstå fortidens mennesker. Derimot er fortiden et politisk middel som legitimerer makt. I vikingtiden kunne rett til land legitimeres gjennom historie, dermed ble historien et middel til makt (Brendalsmo og Røthe 1992; Zachrisson 1994; Skre 1998; Nyqvist 2001:264). Regjeringen i *1984* var ledet av den mytiske og autoritære Store Bror, en flyktig skikkelse som leseren aldri får grep på. Det kan ha vært én enkelt og kanskje stadig skiftende person, en gruppe eller rett og slett en ikke-eksisterende figur som det statsbærende og eneste tillatte Partiet bruker som ansikt utad. På samme måte er vikingtidens maktpersoner flyktige for oss i dag. I skriftlige kilder er det gjerne en mektig mann, en navngitt høvding eller konge, som bare i sjeldne tilfeller kan knyttes til arkeologiske funn (f.eks. Myhre 1992). Navnløse, rike eller mektige kvinner er bedre representert i gravmaterialet (Moen 2019). Sannsynligvis var vikingtidens maktforhold ustabile (Skre 1998:292), med stadig endrede roller, reversible allianser og maktrelasjoner, og grupper og individer som delte på privilegier og retten til å ta beslutninger og kan kanskje best betegnes som heterarkisk (Crumley 1995). Store Bror var altså ikke en fast størrelse i vikingtiden heller.

Uansett skiftet ofte Store Bror allianser og mål, slik allianser og maktforhold i vikingtiden må ha endret seg (Jón Viðar 2010). Dermed må fortellingene om fortiden endres kontinuerlig for å legitimere de til enhver tid rådende maktforhold. Den opposisjonelle hovedpersonen Smith leter i *1984* etter sannheten bak Partiets fortellinger, men blir brakt til underkastelse med fysiske maktmidler. Fryktbasert ledelse alene er imidlertid ikke tilfreds-

stillende for Store Bror. Derfor brukes fortellinger om Store Brors fantastiske egenskaper og vidunderlige gode gjerninger for å få Smith til å elske lederen. Romanen illustrerer på en slående måte at fysiske maktmidler må suppleres av ideologiske ressurser i form av myter og fortellinger for å konstituere et samfunn (Mann 1986). Herskerne i yngre jernalder hadde også fantastiske egenskaper, deres posisjon som enere og maktpersoner ble underbygget av mytologi som knyttet dem nært til gudene og andre makter. Den prototypiske kongen var barn av guden Frøy og jotunkvinnen Gerd (Steinsland 2000:58–62, 2005:402), samtidig som vold eller trusler var en del av maktgrunnet (Skre 1998:42).

Et viktig trekk ved gravminnene på Gulli er at omtrent halvparten er blitt plyndret. Plyndring og haugbrott er behandlet i en rekke arbeider, gjerne som en del av begravelsesseremonien eller som motivert av makt, kommunikasjon med de døde eller plyndring med økonomisk vinning som hensikt (Brøgger 1945; Brendalmo og Røthe 1992; Myhre 1994; Soma 2007; Kümmel 2009; Bill og Daly 2012). Sagt på en annen måte blir de materielle omgivelsene manipulert av sosiale aktører som ønsker å påvirke fordelingen av goder og byrder (Hodder 1982). Gravhaugene var altså politiske midler, og de døde politiske aktører (Jopela og Fredriksen 2015; Fredriksen 2016). Gravminner ble ikke bare plyndret, de ble også slettet allerede i yngre jernalder, samtidig som nye monumenter ble bygget omtrent på samme sted (Gjerpe 2005c; Grindkåsa 2012). Det har tidligere fått lite oppmerksomhet. I hvert fall i eldre jernalder, da husene og gårdstunene var i bruk i kortere perioder enn i yngre jernalder (Gjerpe 2017:130–135), kan åpning av gravhauger, i likhet med nedbrenning av hovedhuset, være en del av det å forlate et sted (Amundsen og Fredriksen 2014). Gravhauger eller gravfelt var altså ikke statiske monumenter, men endret seg over tid, og kan sies å ha en biografi (Kopytoff 1986; Gerritsen 1999; Gosden og Marshall 1999; Eriksen 2010; Amundsen og Fredriksen 2014; Bukkemoen 2015:95–97).

Minnepraksiser skaper forbindelser mellom mennesker og har derfor sosiale konsekvenser (Hallam og Hockey 2001:181). Minner kan dermed være både en ressur og en trussel for maktmennesker, avhengig av om de sosiale båndene som minnene skaper gavner dem eller ikke. Å kontrollere de kollektive minnene er altså viktig. I denne artikkelen vil jeg legge vekt på at *historie* og *kollektive minner* er to ulike måter å referere til fortiden på (Roediger III mfl. 2009). Det kollektive minnet forenkler, hendelsene ses bare fra én side, og fortiden knyttes til nåtiden, slik fortiden kaster glans over nåtidens mennesker (Roediger III mfl. 2009:31). Historie har derimot som mål å lage en nøyaktig beskrivelse av fortiden sett fra flere perspektiver, også når de omfatter ubehagelige hendelser for historikeren eller publikum. Til tross for alle involverte vanskeligheter dreier (akademisk) historie seg altså om å få fram «sann» kunnskap om fortiden (Sandmo 2017:25), mens målet med kollektive minner er å styrke selvbildet. Store Bror reduserer i *1984* språket og forbyr eller erstatter ord som kan brukes til kritikk, for å innskrenke tanken og gjøre det kollektive minnet til den eneste mulige måten å forstå verden på. Dermed erstatter kollektive minner både historie og en objektiv virkelighet. Manipuleringen av de fysiske minnene på Gulli kan forstås på en liknende måte. Ved å knytte samfunnets elite sammen med gudene ble det umulig å kritisere lederne uten å kritisere gudene og den guddommelige orden – og det ville man neppe (Kristiansen og Larsson 2005:367; Sundqvist 2015:303–307). Min utforskning av bygging, fjerning og endring av monumentene på Gulli vil vise om vikingtidens Store Bror lykkes med å la det kollektive minnet bli den eneste mulige måten å forstå fortiden på, eller om det fortsatt er mulig å lese historie her.

Selvbilde og politikk i Vestfolds vikingtid

Vikingtidens Vestfold var et område med konflikter, både mellom mennesker fra Vestfold og mellom grupper fra Vestfold og grupperinger med maktbase andre steder (Sveaas Andersen 1977:66–68; Glørstad 2010; Myhre 2015). De danske kongene Harald og Reginfred dro til Vestfold i 813 for å slå ned et opprør, og kanskje ble den by-liknende bebyggelsen på Kaupang grunnlagt fra Danmark rundt år 800 (Skre 2007). Harald Blåtann hevdet at Norge var underlagt ham i siste halvdel av 900-tallet, og plyndringen av de store skipsgravene Oseberg og Gokstad kan ha vært hans måte å ødelegge konkurrerende slekters symboler og dermed redusere deres legitimitet, moral og maktbase (Bill og Daly 2012). Følgelig er det rimelig å tro at danske konger regnet Vestfold som en del av sitt rike gjennom store deler av vikingtiden (Sawyer og Sawyer 1993:51–52), mens i hvert fall noen vestfoldinger bestred dette kravet. Samtidig var det et maktvakuum i yngre jernalder, etter at lokale eliter ble svekket som en følge av at kontakten med Kontinentet ble brutt etter Romerrikets fall og deretter ytterligere svekket i forbindelse med befolkningsnedgangen etter vulkanutbruddet i 536 og de påfølgende uår med dårlig jordbruksklima (Gjerpe 2017:194 med referanser). I vikingtiden brytes gamle sosiale bånd, og nye idealer kommer (Norseng 2000). I det arkeologiske materialet gir dette seg blant annet utslag i at det etableres nye gravfelt i yngre jernalder (Sjøvold 1944; Myhre 1992; Gjerpe 2005c; Østmo 2009). Skipsgraver og andre velutstyrte graver viser at makt og rikdom ble manifestert i landskapet i dagens Vestfold (Brøgger 1916; Brøgger mfl. 1917–1927; Nicolaysen 2003), mens haugbrott, eller plyndring av graver, understreker at historien var omstridt (Bill og Daly 2012; Klevnäs 2015), og rikt utstyrte våpengraver viser at en rekke menn og noen kvinner hadde tilgang til våpen og sannsynligvis evne og vilje til å bruke dem (Sjøvold 1944; Hedenstierna-Jonson mfl. 2017). Både arkeologiske og skriftlige kilder tyder altså på at Vestfold i vikingtid var en arena for politisk og militær strid med skiftende allianser og fravær av en overordnet makt.

Mange samfunn med konflikter eller kamp om ressurser og fravær av statlige voldsmonopol har en æreskultur. Slik var det sannsynligvis også i Vestfold i vikingtiden (Meulengracht Sørensen 1995). Da måtte den enkelte selv forsvare både liv og eiendom, i noen tilfeller med vold og i andre tilfeller gjennom sosiale strategier. I landskapslovene fra tidlig middelalder var rettssikkerhet også knyttet til arvelig sosial status som fritt menneske, og slik kan det også ha vært i vikingtid (Solberg 1985; Skre 2014). Dermed var enkelte mennesker mer verdifulle enn andre. Det kan en se spor etter i landskapslovenes bøtesystemer. Bøtene var høyere for å drepe eller skade frie bønder enn treller, og det var også et hierarki blant frie mennesker (Iversen 1997:220). En persons eller slekts genealogi eller avstamning kan dermed forstås som en sosial strategi for å sikre ære og rettssikkerhet. I kristen middelalder ble det etter hvert forbundet med skam å være født utenfor ekteskap. Den kristne kongen måtte være ektefødt, det vil si at foreldrene måtte være gift (Helle 1974:60). Vilhelm Erobreren var for eksempel i sin samtid kjent som Vilhelm Bastarden fordi hans foreldre ikke var gift. I yngre jernalder var det ikke foreldrenes juridiske status ved unnfangelsen eller fødselen som var viktig, men å kunne føre sin egen avstamning tilbake til gudene. Et guddommelig opphav, i større eller mindre grad, var nødvendig både for den som ønsket herredømme over andre, og for den som ønsket å være fri fra trelldom (Skre 1998:291, 2014). Slektsforskning må dermed ha vært viktig i vikingtiden. Det kommer blant annet godt fram både i *Ynglingatal*s oppramsing av ynglingeslektens mange ledd og i den seinere *Landnåmsboka* fra Island

(Schei 1997). Ynglingene skal være etterkommere av guden Frøy og jotnen Gerd, og var verken guder, jotner eller mennesker, men en ny art med høyere verdi enn vanlige mennesker, skapt for å herske – altså omtrent som Store Bror (Steinsland 2000:58–62; 2005:402). Den eldste delen av dette kollektive minnet er skapt og dokumentert gjennom skaldekvad. Datering av *Ynglingatal* er omstridt; enkelte forskere daterer det til 800-tallet, andre til 1100-tallet (Myhre 2015:188). Svante Norr (1998:97–106) argumenterer for at diktet er blitt til over en lang periode og blitt betydelig endret underveis, ved at noen strofer ble fjernet og andre føyd til før det fikk sin endelige form i tidlig middelalder (se også Sindbæk 2007:63 om Ansgars beretning som en historisk roman satt i nær fortid; Price 2010:148 om mytologi som fortellinger fortalt, gjenfortalt og endret og med interne motsetninger). Endringene skyldes at innholdet måtte tilpasses skiftende ideologiske og politiske situasjoner. Dersom Norr har rett, er *Ynglingatal* et kollektivt minne redigert av Store Bror, og ikke historie. Det utelukker ikke at *Ynglingatal* har en kjerne av sannhet, slik de beste kollektive minnene eller historiske romanene har, men å bruke fortellingen som en kilde til historie krever grundig dekonstruksjon eller kritisk biografi (jf. Norr 1998:97–106).

Også gravminner kan forstås som kollektive minner med en historisk kjerne. I vikingtiden var Vestfold statsløst og i all hovedsak uten skriftspråk. Derfor må utformingen av landskapet og byggingen av monumenter ha spilt en stor rolle i etableringen og formidlingen av historien og opprettholdelsen av det sosiale systemet (Tuan 1974; Bukkemoen 2007). Genealogi kan ha blitt dokumentert eller konstruert gjennom monumentale gravminner. Monumentene skal altså minne om reelle eller mytiske heltedogter, ærerike og moralske handlinger eller mennesker (Price 2010:151). Monumentenes, og dermed minnernes, stabilitet understøttes av det varige materialet de er bygget av. Gravminnene knyttes av flere forskere også til ulike måter å legitimere rett til land på. Noen ser gravhaugen mer eller mindre som et dokument knyttet til odelsrett eller eiendomsrett over et konkret stykke jord (Zachrisson 1994:226; Skre 1998:203; Iversen 2008), andre som uttrykk for retten til å dyrke en del av fellesskapets jord (Herschend 2009:277; Gjerpe 2017:217; Grønnesby 2019). Forfedrene og fortiden ble altså brukt for å legitimere rettigheter til land (Gerritsen 2003:145–150). Gravmonumentene kan derfor leses som fortellinger eller kollektive minner til påminnelse om en høyverdig fortid, skrevet med jord, torv, lik og ting, med det for øye å skape et godt selvbylde (Connerton 1989). Moralske verdier, normer for oppførsel og hva det vil si å være god, endrer seg imidlertid over tid, på samme måte som politiske og økonomiske forbindelser gjør det (Herschend 1998). Dermed kan tidligere høyverdige handlinger bli klanderverdige, og gamle allierte bli fiender. Andre grupperinger kan overta makten, og nye slekter må skaffe seg et slektskap med guder. I begge tilfeller må gamle minner slettes, og nye skapes.

Monumentale løgner på Gulli

Biografien til gravfeltet på Gulli i Vestfold, etablert i yngre jernalder (Gjerpe 2005c), kan illustrere hvordan tradisjon og kollektivt minne kamuflert som historie skapes, endres og nyskapes. Tradisjon blir ofte brukt til å etablere kontinuitet og kontakt med fortiden, og nedleggelsen av eldre gjenstander, kanskje arvesmykker, i graver i vikingtiden er et eksempel på hvordan materiell kultur benyttes for å knytte seg til fortiden (Glørstad og Røstad 2015). Tradisjon er imidlertid ofte oppfunnet, det vil si at den er langt yngre enn den gir seg

ut for, og denne falske alderdommeligheten brukes nettopp for å gi handlingene et skinn av ekthet og troverdighet (Hobsbawm 1992). På samme måte kan ritualer brukes for å endre eller slette minner (Williams 2006:121). Å skape falske minner ved hjelp av falske avbildninger og fortellinger er relativt enkelt (Wade mfl. 2002; Garry og Wade 2005), og det ble sannsynligvis gjort i vikingtiden også. I England har flere hauger med navn som består av skandinaviske personnavn og etterleddet *-haugr* vist seg å være naturdannelser eller eldre enn fra vikingtiden (Fellows-Jensen 1992; Zachrisson 1994:227). Haugene var altså ikke bygget av eller for skandinaver, men ble likevel navngitt av dem, antagelig med det formål å skaffe seg en historie på stedet. Det ble med andre ord skapt eller oppfunnet en tradisjon (Hobsbawm 1992). Gravlegging kan ha vært en anledning til å skape falske minner. Det kommer fram av Ibn Fadlans skildring av en begravelse angivelig utført av skandinaver på reise langs elva Volga i dagens Russland på 900-tallet. Det er åpenbart mange kildekritiske problemer med skildringen, men flere forhold taler for at den inneholder historisk korrekte opplysninger (Price 2010:132–133). Inspirert av Ibn Fadlans beretning har Neil Price (2010:134) foreslått at seremonien tok ti dager, og involverte «*days of feasting, drinking, music and sex*». Price fremhever at det var regulerte og planlagte rituelle handlinger, ikke en sekulær og voldsom fest som gikk over styr. Han argumenterer videre for at tolkningen har relevans for vikingtidsgraver i Skandinavia, og nevner blant annet Kaupang, Oseberg og Gokstad (Price 2010:135–138). Selv om bevaringsforholdene i de nevnte gravene tillater langt mer detaljerte studier enn på Gulli, og Price ikke nevner Gulli, virker det rimelig å anta at liknende seremonier har funnet sted der. Ei drøy uke med tung fyll, slik Price foreslår var en del av ritualet Ibn Fadlan beskrev, gir ofte hukommelsestap eller såkalt *blackout*. Et ønske om å fylle tomrommet i hukommelsen medfører i mange tilfeller ukritisk tiltro til feilaktig informasjon og upålitelige kilder. Rekonstruksjonen av *blackouts* kan derfor føre til utvikling av falske minner, særlig dersom alkoholkonsumentene var involvert i risikofylt atferd som tilfeldig sex eller vold (Nash og Takarangi 2011). Begravelser i *Ibn-Fadlan-style*, med store mengder alkohol daglig over lengre tid og ritualisert sex og vold som ender med voldtekt og drap (Price 2010:134) må altså ha gitt Store Bror en ideell mulighet til å skape falske minner. Alkohol ser ut til å ha vært en viktig ingrediens i gravøl, sammenkomster i hallen og andre sosiale eller rituelle sammenkomster i jernalderen (Enright 1996; se Gjerpe 2001 for flere referanser). Begravelsesseremonier var altså neppe den eneste scenen det kunne skapes falske minner på.

Ideologien i yngre jernalder krevde at folk med lederambisjoner hadde guddommelig opphav. Mennesker nedstammer imidlertid ikke fra guder; derfor må det ha vært nødvendig å konstruere slike falske minner for personer eller slekter med ambisjoner om makt i yngre jernalder. Å endre den materielle virkeligheten må ha vært effektivt for å skape eller underbygge falske minner og konstruere en falsk tradisjon. Gravhaugene eller gravfeltene kunne så utgjøre en scene eller arena for ritualiserte fortellinger om forfedrene, som ved gravleggelsen ble en del av selve landskapet (Murray 2016).

Gravfeltet på Gulli er en slik scene fra vikingtiden (Figur 1b). Ved undersøkelsen besto feltet av 42 graver, med varierende bevaringsgrad, men det kan ha inneholdt opptil 60 graver siden det var overpløyd, og en del graver kan ha blitt fjernet uten arkeologisk undersøkelse (Gjerpe 2005c:15). Den eldste graven er fra seint 700-tall og de yngste fra ca. 950. Det ble dermed i snitt utført ritualer her hvert tredje år, om ikke oftere, i forbindelse med en ny begravelse. Gravgravene var ikke spesielt rike, men feltet skiller seg ut ved å inneholde

åtte båtgraver og samtidig ligge minst 3 km fra kysten og 2 km fra nærmeste farbare vann, den lille Aulielva.

Den lettrenerte sandjorden på toppen av raet er attraktiv for jordbruk, og dyrking tyder på bosetning på stedet allerede 1500 f.Kr. (Gjerpe 2008). Rett før Kristi fødsel ble et kokegropfelt med snaut 100 kokegroper etablert i raskråningen mot nord, omtrent samtidig med et gårdstun i det som seinere ble gravfeltets østre ytterkant. Omtrent år 500 synker aktiviteten, før den første graven anlegges på slutten av 700-tallet. Deretter anlegges altså minst 41, kanskje så mange som 60, graver de neste 150 årene. Gravminnene var deler av ett stort og dynamisk monument, og bør forstås som en stadig pågående prosess. Feltets tilblivelseshistorie eller biografi blir dermed like viktig som det endelige resultatet (Kopytoff 1986; Gosden og Marshall 1999). Det samme kan sies om det enkelte gravmonuments tilblivelseshistorie og indre utforming (Gansum og Oestigaard 2004), men bevaringsforholdene på Gulli var relativt dårlige. Min utforskning begrenser seg derfor til hendelser som har satt større spor – bygging, plyndring og fjerning av monumenter. Ved fremtidige undersøkelser av gravfelt med bedre bevaringsforhold vil det åpenbart ha stor verdi å kunne påvise f.eks. konstruksjoner over eller i tilknytting til haugene eller annet som kan belyse monumentet som rituell arena (Gansum 2002:278). Dyrkingen og boplassporene fra bronsealderen og eldre jernalder viser at Gulli skilte seg fra omgivelsene forøvrig, og var et *sted* lenge før vikingtiden (Thomas 1996). Den korte biografien under er utarbeidet for å forstå Store Brors bruk av monumenter både for å skape kollektive minner og fjerne muligheten for kritikk, og omhandler derfor gravfeltet og ikke øvrig aktivitet.

Gravfeltets første fase – fødsel

På slutten av 700-tallet eller omkring 800 ble den første graven anlagt på Gulli. Det var ingen spor etter monument over graven ved undersøkelsen, men båten brukt som kiste var ikke gravd ned dyper enn at stevnene ville ha vært synlige dersom den ikke var dekket av en haug eller røys, så graven ville ha vært markert i landskapet uansett. I båten ble det funnet ett sverd, én sigd, ei nål og ett bryne. Graven var orientert omtrent nord-sør, og vender seg mot lavereliggende leirsletter i nord. Feltet skiller seg tilsynelatende fra det som er vanlig, for de fleste båt- og skipsgravene i Vestfold er orientert mot sjøen (Næss 1970). Landhevingen gjorde at sjøen forsvant fra leirslettene rundt begynnelsen av vår tidsregning, kanskje noe seinere (Henningsmoen 1979; Sørensen mfl. 2007; Persson 2008). Deler av leirslettene ligger litt lavere enn terrenget rundt, og i nyere tid har disse ofte stått under vann etter snøsmelting eller perioder med kraftig nedbør. Det gjorde de sannsynligvis også i vikingtiden (Høeg 1997), og det kan ha dannet en illusjon av sjø. De eldste bosetningsfasene på Gulli hadde altså sjøutsikt, og minner om denne utsikten kan ha blitt bevart gjennom jevnlig oversvømmelser av området, og det finnes eksempler på at minnet om konkrete forhold er bevart i den kollektive hukommelsen i over tusen år (Gjessing 1977:102). I dette tilfellet kan illusjonen av sjø som skapes ved oversvømmelse, være med på å styrke et eventuelt kollektivt minne om sjøen som sto i nord for noen hundre år siden. Da får båtgraven for det første en orientering mot vann, slik at samtiden kunne anerkjenne den som riktig, og for det andre ble den gravlagte knyttet til en fjern og mytisk fortid gjennom utsikten til tapte farvann (Gjerpe 2007a). Dermed kan de som bygde graven, ha skapt en lang slektshistorie – genealogi om man vil – på Gulli, og slik kanskje ha sikret seg ære, som igjen fungerte som et sosialt sik-

kerhetsnett og ga rett til å dyrke jord eller kanskje herske. Båtgravens fortelling er imidlertid ikke «sann» eller historisk; den nye slekten som overtok gravplassen, var nettopp ny, og hadde som herskere ingen historie på stedet tilbake til den gang sjøen sto på leirslettene. Haugen kan dermed forstås som en monumental løgn.

Ønsket om å knytte seg til fortiden ga også andre utslag på Gulli. Et karolingisk beslag fra tidlig 800-tall lagt ned i en mannsgrav sammen med en spydspiss fra 900-tallet kan ha knyttet an til en relativt nær fortid. Beslaget var altså ca. 100 år eldre enn spydet (Gjerpe 2005b:49), men om beslagets høye alder var kjent for folk på Gulli, er usikkert. Det kan det ha kommet langt senere, og det kan også ha vært helt andre grunner til at et fremmed smykke ble inkludert i graven. Flere av båtene brukt som gravbeholder hadde reparerte skader, noe som tyder på en viss alder, selv om vi ikke vet hvor høy (Samdal 2005:129). Et eksempel fra Tromsø viser at i hvert fall treet båten var bygget av kan være flere hundre år gammelt ved begravelsen i vikingtid, selv om det ikke kan avgjøres om selve båten var gammel eller ble bygget i tre med høy egenalder (Niemi 2020:77–80). I vikingtiden ble det imidlertid knyttet bånd til en rekke tidligere perioder (Andrén 2013:271–273; Artelius 2013), og dette kan også observeres på Gulli: En del av en flintflekke ble funnet i den eldste båtgraven, næstvet-økser i to andre båtgraver, en pilspiss fra seinneolitikum i en fjerde båtgrav og et fragment av en flintsigd i en kammergrav (Gjerpe 2008). Flintredskapene har neppe havnet i gravene tilfeldig, men må ses som en del av gravritualet, og viser til mulig forfedrekult, gjenbruk og kollektiv hukommelse (Thäte og Hemdorff 2009). Den eldste graven på Gulli knyttet seg altså til en fjern fortid ved å referere til det forsvunne farvannet, dessuten gjennom flintflekken. Sannsynligvis var det heller ikke tilfeldig at graven ble anlagt nær kokegropfeltet fra eldre jernalder. Dermed kan slekten med båtgraven ha knyttet seg til det eldre rituelle stedet, overtatt dets autoritet og skaffet seg en mytisk fortid (Bradley 2002:147; Lund og Arwill-Nordbladh 2016). Gravfeltet ble på den måten en arena for mytologisering av forfedrene (Alderman og Dwyer 2015).

Gravfeltets andre fase – et nytt liv

Den nyetablerte slekten på Gulli fikk imidlertid ikke beholde den ærefulle plassen særlig lenge. En fotgrøft ble gravd slik at den ødela deler av graven, og en gravhaug må ha blitt etablert på toppen av den (Figur 2). Den eldste båtgraven er den eneste på feltet som ikke ble respektert ved anleggelsen av yngre graver. Ødeleggelsen er neppe tilfeldig, men resultatet av et ønske om å fjerne en del av fortiden. Store Bror bruker viskelær på en historie skrevet i jord, stein og kroppsdeler. Graven i den nye haugen ble ikke gravd ned under pløyelaget, og er følgelig ikke bevart. Den kan derfor ikke dateres nærmere. Men den er yngre enn ca. 800 og mest sannsynlig eldre enn ca. 950, seinere ble det stort sett ikke bygget gravhauger i Vestfold (Sjøvold 1944; Forseth 1993, 2003; Stylegar 2010). Det kan altså ha tatt inntil 150 år fra den første båtgraven ble anlagt, til den ble ødelagt, men noen forhold taler for at det gikk langt mindre tid. Med unntak av den ødelagte båtgraven ble gravene anlagt i to eller tre rekker nord og sør for en vei orientert øst-vest, og alle respekterte hverandre. Det ser ut til at gravene sør for veien er de eldste, og selv om alle de nye gravene respekterer hverandre og ligger i et klart mønster, ville det vært mulig om man ville å inkludere den eldste graven i feltet, simpelthen ved å bygge inntil den. Den eldste graven skiller seg også ut ved å være orientert tilnærmet nord-sør, mens de yngre ble orientert mer mot

Figur 2 Den eldste båtgraven på Gulli, delvis ødelagt av en yngre fotgrøft. Båtgraven ses som en mørk skygge med stein i toppen inne i den runde fotgrøfta. Foto Kulturhistorisk museum.

nord/nordøst-sør/sørøst. Fotgrøften som ødela båtgraven kan dermed ha vært den første i den andre og siste fasen med gravlegging på Gulli. En ny slekt har overtatt utsikten mot de tapte farvann, og beholder den i hvert fall til ca. 950. De knytter seg på denne måten til fortiden gjennom en oppfunnet tradisjon og et falskt kollektivt minne, og får legitimitet fra fortiden (Bradley 2002:17), samtidig som skillet mellom den nære og den fjerne fortiden blir uklart (Lund og Arwill-Nordbladh 2016:431).

Gravfeltets tredje fase – dødens forgård

Flere av gravhaugene på Gulli ble utsatt for haugbrott eller plyndring. Denne videre bearbeidingen av gravene kan ikke dateres nøyaktig, men i en av de gjenfylte plyndringsgropene var det gravd ned et ildsted, datert til 1308–1419 e.Kr. (68,2 % sannsynlighet, Beta-199512, 570 ±60 BP). Plyndringen må altså ha skjedd tidligere. Plyndringsgropene ligger ofte i bryst- eller hoderegionen, og en større andel manns- enn kvinnegraver og en større andel båtgraver enn andre gravtyper var plyndret (Gjerpe 2005a). De som gravde seg ned i gravene, hadde altså relativt detaljerte opplysninger om innholdet forut for inngrepene. Dagens kunnskap tillater ikke arkeologer å slutte med sikkerhet fra monumentets form og størrelse til innhold i relativt små og runde hauger som på Gulli, selv om det til en viss grad er en statistisk sammenheng mellom kjønn eller gender og monumentets utforming (Løken 1987, Moen 2019). Det kan tyde på at plyndringen skjedde ganske kort tid etter gravleggingen, i likhet med f.eks. Oseberggraven (Bill og Daly 2012), selv om opplysninger om innhold

i graver kan overleveres gjennom utallige generasjoner (Gjessing 1977:102). Samtidig tyder jernutfelling på enkelte av gjenstandene, dannet før ødeleggelsen av dem, på at det gikk noen år fra begravelse til åpning, selv om jernutfelling i noen tilfeller kan dannes relativt raskt. Uavhengig av den absolutte dateringen av haugbrottet på Gulli er det sannsynlig at det ble foretatt mens monumentene fortsatt fortalte en betydningsfull historie. Kraftige og verdifulle gjenstander som sverd og skjold ble ødelagt ved haugbrottet, og det er lite trolig at økonomisk vinning var motivet (Gjerpe 2005a, 2007b). Gjenstandene i gravene på Gulli skiller seg lite fra det som er vanlig i Vestfold, med unntak av det nevnte frankiske beslaget og et høvrebleslag (Sjøvold 1944; Gjerpe 2005c). En grav (S400, C53315) inneholdt et høvrebleslag med likhetstrekk med det mer kjente fra Borre. Graven inneholdt i tillegg sverd, spyd, øks, skjold, rangle, sigd, tre bissel og kleberkar. Denne graven var så vidt det kunne bedømmes, urørt ved utgravingen. Graven med minst utstyr inneholdt en kniv og en sigd, og heller ikke den var blitt rørt før utgravingen. Femten av gravene inneholdt enten våpen eller smykker (tabell 1). Gravene med haugbrott har heller færre enn flere gravgaver enn de urørte, som selvfølgelig kan skyldes nettopp at gjenstander er blitt fjernet, selv om det er vanskelig å påvise nøyaktig hvilke eller hva slags gjenstander det gjelder (Gjerpe 2007b). Det understreker at økonomisk vinning ikke var formålet med haugbrottet. I stedet kan haugbrottet ha hatt to andre hensikter. For det første å redigere minnet om tidligere mektige slekter og for det andre å skrive seg selv inn som mektige aktører, slik Alison Klevnäs (2016) tidligere har argumentert for på Gulli. Haugbrottet var altså et angrep på haugene og dermed slekten som bygde dem (Myhre 1994; Bill og Daly 2012), og viser at haugplynderne var mektige i sin samtid, men de fjernet ikke minnet om haugbyggerne – haugen fikk stå.

Gravfeltets siste fase – døden

Gravfeltet på Gulli var som nevnt overpløyet og de synlige monumentene fjernet lenge før den arkeologiske undersøkelsen. Når dette skjedde, er uklart; det er mulig Nicolaysen (1862–1866:181) kjente til feltet, men hans beskrivelse kan passe på flere gravfelt eller -hauger. Det er imidlertid sikkert at en smie ble anlagt inne på gravfeltet i middelalderen (Gjerpe 2008:205–206). Trekull fra ildstedet er datert til 1277–1389 e.Kr. (68,2 %, Beta-199516, 670±50 BP). Sannsynligvis er i hvert fall deler av én gravhaug blitt slettet i den forbindelse. Det illustrerer at gravfeltet mistet sin betydning som historisk dokument etter at skriftkulturen var innført, og rettigheter til land ble dokumentert på andre måter. Kirkens moral erstattet etter hvert den hedenske tankegangen. Dermed var det ikke viktig å kunne spore slekten tilbake til et guddommelig opphav, det var foreldrenes status ved fødselen som var viktig. Fjerningen kan også forstås som en del av etableringen av en ny orden. Da gravhaugene ble slettet, forsvant en kilde til historie. Dermed ble et potensielt sosialt utfordrende kollektivt minne fjernet, og det igjen styrket Store Brors forsøk på å gjøre kritikk umulig.

Store Brors kollektive minne og Smiths historie

Monumentene på Gulli er på en og samme tid både *kollektive minner* om en høyverdig fortid og *historie* om maktkamp og monumentale løgner. Slik Store Bror i 1984 ønsket å redu-

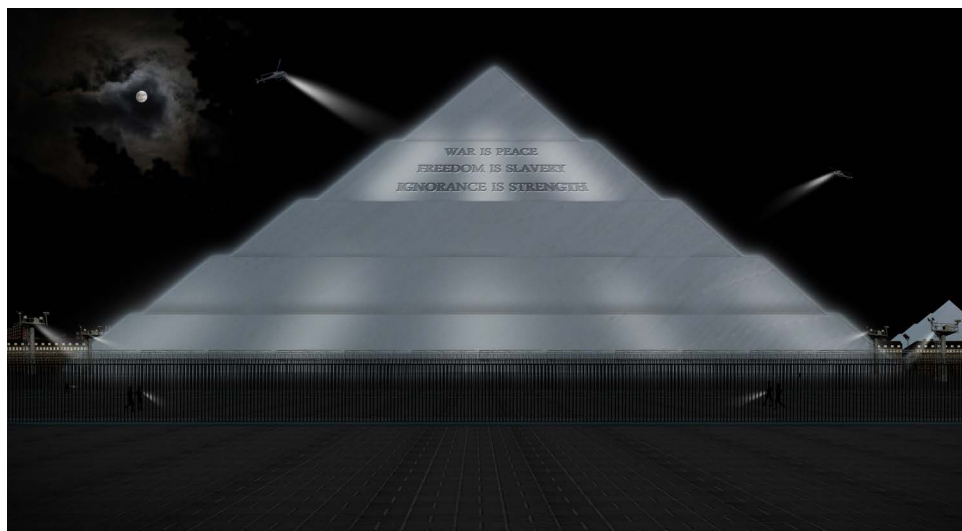
Tabell 1. Oversikt over gravene på Gulli.

Grav	Datering	Sosialt kjønn	Haugbrott?	Smykker	Våpen	Redskap	Hest	Fotgrøft	Kiste
S376	700-800	M	Ja		Ja	Ja			Båt
S393	850-950	K		Ja		Ja			Båt
S395	850-900	K		Ja		Ja			?
S400	900-950	M		Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Kiste Hesteplf.
S462	Vikingtid/ jernalder				Ja				
S1006	900-1000	M	Ja		Ja		Ja	Ja	Kiste Hesteplf.
S1025	850-900	K	?	Ja		Ja		Ja	Kammer
S1030	Vikingtid		Ja			Ja	Ja	Ja	Båt
S1033	875-925	M			Ja	Ja		Ja	Båt
S1036	Vikingtid	M	Ja		Ja		Ja	Ja	Kammer
S1039	800-900	K	Ja	Ja		Ja	Ja?	Ja	Kammer
S1044	800-850	K	Ja?	Ja		Ja			?
S1048	850-900	M		Ja	Ja	Ja		Ja	Stokkebåt
S1061	800-850	K		Ja		Ja			?
S1147	900-1025		?	?			Ja	Ja	Kiste Hesteplf.
S1199	850-900	M	Ja		Ja	Ja		Ja	Båt
S1231	Vikingtid	M	?		Ja	Ja		Ja	Båt
S1252	Jernalder		?			Ja		Ja	?
S1502	Løsfunn av nagler i fotgrøft							Ja	Båt?
S1594	900-1000	K	?	Ja		Ja	Ja	Ja	Hesteplf.

sere språket til en samling ord som gjør kritikk umulig (Orwell 1999:46), hadde Store Bror på Gulli et mål om å utrydde minnene om en annen fortid enn den han selv ønsker å legge fram. Slik det kollektive minnet om fortiden i 1984 endrer seg i takt med Store Brors stadig endrede preferanser og allianser, endret de monumentalisererte fortellingene på Gulli seg i takt med makt- og samfunnsforhold. Kollektive minner ble skrevet i sand, jord og lik, og seinere redigert eller visket ut med spade. Eller sagt på en annen måte: Store Bror har ødelagt og bygget gravhauger og på den måten slettet og endret historien og skrevet den på ny. Både gravhaugene på Gulli og 1984 kan dermed også leses som en pessimistisk fortelling om hvordan Store Brors kollektive minne seiret. I 1984 er Store Bror en uklar og mytisk skikkelse, kanskje én eller flere personer som stadig veksler. På Gulli var Store Bror én eller flere slekter eller grupper som manipulerte fortid, nåtid og framtid. Der var Store Brors mål å gi seg og sine et guddommelig opphav ved å skape et kollektivt minne gjennom monumentale løgner. I yngre jernalder var et guddommelig opphav en forutsetning for å herske over land eller folk. Siden guder ikke finnes, er det i en historisk forståelse åpenbart at Store Bror på Gulli ikke hadde et guddommelig opphav, derimot løy de på seg denne avstammningen. Gulli er imidlertid ikke det eneste stedet i Vestfold der fortiden ble manipulert eller nyskapt.

På Jarlsberg, snaut fire kilometer i luftlinje mot sørvest, ble en relativt rik grav fra tidlig merovingertid ødelagt av en yngre fotgrøft (Grindkåsa 2012:77). Heller ikke på Jarlsberg kan den yngre fotgrøften dateres, selv om gravhaugene ikke ble slettet før i nyere tid (Nicolaysen 1862–1866:183). På Hesby, én kilometer sørvest for Jarlsberg, ble det imidlertid slettet flere synlige gravminner, antagelig i tidlig middelalder (Gollwitzer 2012:162). Strategisk manipulering av fortiden for å styrke sin egen posisjon ser altså ut til å ha vært relativt vanlig i Vestfold, slik det var andre steder i Skandinavia i vikingtid og tidlig middelalder, mens fjerning av fortiden har fått langt mindre oppmerksomhet (Pedersen 2006; Thåte 2007; Hållans Stenholm 2012; Dahl 2016; Lund og Arwill-Nordbladh 2016).

Gjennom å påpeke at deler av fortiden ble forsøkt fjernet og andre deler manipulert har jeg forsøkt å nøste i historien på Gulli, slik Smith forsøkte å finne sannheten i 1984. For dagens mennesker kan blandingen av historie, kollektive minner som stadig endres og maktmennesker med påstått guddommelig opphav være vanskelig å forstå. Vikingtidens myter inneholder elementer som tilsynelatende er innbyrdes motstridende (Price 2010:148), og Unn Pedersen (2009) har skilt mellom den ideelle, flyvende, magiske smeden, kjent blant annet fra myten om Volund, og den reelle faglærte, masseproduserende håndverkersmeden, kjent gjennom produksjonsavfall, samtidig som hun påpeker at begge var en del av vikingtidens syn på verden. På samme måte ønsker jeg å skille mellom den ideelle lederen av gudeætt og det reelle manipulerende maktmennesket, selv om vikingtidens mennesker nok forholdt seg til begge. Ved å betrakte kollektivt minne som en motsetning til historie har jeg påpekt et skille mellom minnene haugbyggerne ønsket å skape, og det som kan fortelles innenfor rammene av akademisk historie. Historisk sett var ikke Store Bror på Gulli en gudeættling skapt for å lede, men vanlige personer som gjennom aktiv bruk av monumenter skapte et falskt guddommelig opphav for å legitimere sin egen sosiale og økonomiske status. Dermed kan gravhaugene på Gulli betraktes som monumentale løgner skapt av bastarder for å tilsøre en uønsket familiehistorie. Samtidig er gravhaugene fysisk manifestert historie – gravhaugene *ble bygget*, de gravlagte *fikk med* smykker, våpen, redskaper, og noen *ble lagt* i båter. Men mens Store Bror ønsket en forenklet og oppbyggelig fortelling

Figur 3 Krig er fred, frihet er trelldom, uvitenhet er styrke (Orwell 1999:16). Store Brors mål, en verden uten objektiv sannhet der kritikk er umulig. Licensed under the Creative Commons Attribution 3.0 Unported license.

der fortiden legitimerer og kaster glans over ham selv, eller en fortelling der en eventuell uønsket fortid var redigert bort, handler den akademiske historien om å utforske ønske om makt, maktskifter, endrede strategier og ikke minst avsløring av strategiene. Slettingen av gravminner på Gulli og Jarlsberg skiller seg også fra plyndringene eller haugbrottene. Mens plyndringene skadet konkurrentenes symbol og reduserte deres legitimitet og maktbase (Bill og Daly 2012), førte fjerningen av gravhaugene til at minnet om konkurrentene forsvant. Det gjorde kritikk av herskerne vanskelig – det fantes ikke noe alternativ – og Store Bror nådde sitt mål om å gjøre kritikk umulig (figur 3).

Store Bror, både i 1984 og på Gulli, behersket fortiden gjennom å beherske nåtiden for å beherske fremtiden. I likhet med Store Bror og alle andre som skriver historie, har også jeg hatt et formål med min historieskriving. Ved å vise at fortellingene fra vikingtid og tidlig middelalder godt kan være konstruerte kollektive minner, og ikke historie, har jeg gitt en påminnelse om hvor viktig kildekritikk er, og spesielt nødvendigheten av å skille mellom det skapte kollektive minnet og den historiske realiteten. Kilder som tilsynelatende har stor tidsdybde og viser at «slik har det alltid vært», kan være kollektive minner skapt nettopp for å gi et slik inntrykk, og ikke historie (Gjerpe 2014, 2017:160). Jeg skiller altså mellom den ideelle haugbyggeren kjent gjennom kollektive minner og den reelle, historiske haugbyggeren. I hva jeg tenker på som orwellsk ånd, har jeg også påpekt at deler av forhistorien er fjernet, uten at vi kan knytte handlingen til personer eller grupper, nettopp for å hindre uønskede tolkninger av fortiden. Artikkelen kan også ses som mitt forsøk på å hindre mare-ritt-følelsen som oppstår når den objektive sannheten forsvinner, og er en påminnelse om at ord og skrevne dokumenter kan være løgner, mens materielle levninger ikke kan lyve, selv om de kan viskes ut eller feiltolkes.

Litteratur

Alderman, Derek og Owen Dwyer

- 2015 Memorials and Monuments. *International Encyclopedia of Human Geography* 7:51–58. Elektronisk dokument. <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00246-7>, besøkt 3. januar 2020.

Amundsen, Marie og Per Ditlef Fredriksen

- 2014 Når stedsbånd veves og løses opp. En sosial kronologi for bosetningen av Kalvebeitet i Indre Sogn i yngre romertid og folkevandringstid. *Viking* 77:79–104.

Anderson, Cameron, Sebastien Brion, Don A. Moore og Jessica A. Kennedy

- 2012 A status-enhancement account of overconfidence. *Journal of Personality and Social Psychology* 103(4):718–735, <https://doi.org/10.1037/a0029395>.

Andrén, Anders

- 2013 Places, Monuments, and Objects: The Past in Ancient Scandinavia. *Scandinavian Studies* 85(3):267–281. <https://doi.org/10.1353/scd.2013.0034>.

Artelius, Tore

- 2004 Minnesmakarnas verkstad. Om vikingatida bruk av äldre gravar och begravningsplatser. I *Minne och myt. Konsten att skapa det förflutna*, redigert av Åsa Berggren, Stefan Arvidsson og Ann-Mari Hällans, s. 99–119. Vågar till Midgård vol. 5. Nordic Academic Press, Lund.

- 2013 Inventions of memory and meaning. Examples of late Iron Age reuse of Bronze Age monuments in south-western Sweden. I *Beyond barrows: Current research on the structuration and perception of the prehistoric landscape through monuments*, redigert av David Fontijn, Arjan Louwen, Sasja van der Vaart-Verschoof & Karsten Wentink, s. 21–40. Sidestone Press, Leiden.

Bergstøl, Jostein

- 2009 Samisk og norsk arkeologi. Historieproduksjon, identitetsbygging eller politikk? *Primitive tider* 11:75–82

Bill, Jan og Aoife Daly

- 2012 The plundering of the ship graves from Oseberg and Gokstad: an example of power politics? *Antiquity* 86:808–824, <https://doi.org/10.1017/S0003598X00047931>.

Bradley, Richard

- 2002 *The past in prehistoric societies*. Routledge, London and New York.

Brendalsmo, A. Jan og Gunnhild Røthe

- 1992 Haugbrot eller de levendes forhold til de døde – en komparativ analyse. *Meta. Medeltidsarkeologisk tidsskrift* 91:1–2, 84–119.

British Library

- 2020 *George Orwell's notes for Nineteen Eighty-Four*. Elektronisk dokument, <https://www.bl.uk/collection-items/george-orwells-notes-for-nineteen-eighty-four>, besøkt 3. januar 2020

Brøgger, A. W.

- 1916 *Borrefundet og Vestfold-kongernes graver*. Videnskapselskabet skrifter, vol. II, Hist.-filos. klasse 1916:1. Videnskabselskabet, Kristiania.

- 1945 Oseberggraven – Haugbrottet. *Viking* 9:1–45.

Brøgger, A. W., Hjalmar Falk og Haakon Shetelig (red.)

- 1917–1927 *Osebergfundet*. bind I–III, V. Den norske stat, Kristiania

Bukkemoen, Grethe Bjørkan

- 2007 Alt har sin plass: stedsidentitet og sosial diskurs på Jæren i eldre jernalder. I *Sjøreiser og stedsidentitet Jæren/Lista i bronsealder og eldre jernalder*, redigert av Lotte Hedeager, s. 135–302. Oslo arkeologiske serie, vol. 8. Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, Oslo.

- 2015 Ett hus – mange livsløp Boligens biografi i førromersk jernalder belyst gjennom et gårdsanlegg i Askim. *Viking* 78:95–118.

- Connerton, Paul
 1989 *How societies remember*. Cambridge University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511628061>.
- Crumley, Carole L.
 1995 Heterarchy and the analysis of complex societies. *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 6(1):1–5, <https://doi.org/10.1525/ap3a.1995.6.1.1>.
- Dahl, Barbro
 2016 Relation between burials and buildings in the iron age of southwest Norway. I *The agrarian life of the North 2000 BC–AD 1000. Studies in Rural Settlement and Farming in Norway*, redigert av Håkan Petersson og Frode Iversen, s. 93–116. Portal, Kristiansand, <https://doi.org/10.17585/noasp.13.42>.
- Enright, Michael J.
 1996 *Lady with a mead cup: ritual, prophecy and lordship in the European warband from La Tène to the Viking Age*. Four Courts Press, Dublin.
- Eriksen, Marianne Hem
 2010 Between the real and ideal: ordering, controlling and utilising space in power negotiations – hall buildings in Scandinavia, 250–1050 CE. Upublisert masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Fellows-Jensen, Gillian
 1992 Cultic Place-names. Sakrale navne. I *Sakrale navne: Rapport fra NORNA's sekstende symposium i Gilleleje 30.11.-2.12.1990*, redigert av Gillian Fellows-Jensen og Bente Holmberg, s. 265–272. NORNA-rapporter vol. 48. NORNA-förlag, Uppsala
- Forseth, Lars
 1993 Vikingtid i Østfold og Vestfold: en kildekritisk granskning av regionale forskjeller i gravfunnene. Upublisert magisteravhandling i arkeologi. Universitetet i Oslo, Oslo.
 2003 Maktsentra og forskjeller mellom Østfold og Vestfold under jernalderen: en kildekritisk undersøkelse basert på de arkeologiske funnene og formminnene. I *Over grenser Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*, redigert av Per G. Norseng og Jón Viðar Sigurðsson, s. 31–69. Occasional papers vol. nr. 5. Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Fowler, Don D.
 1987 Uses of the past: Archaeology in the Service of the State. *American Antiquity* 52(2):229–248, <https://doi.org/10.2307/281778>.
- Fredriksen, Per Ditlef
 2016 Untimely Death and Spirit Mobility in a Southern African Border Zone. I *Materialities of Passing: Explorations in Transformation, Transition and Transience*, redigert av Peter Bjerregaard og Tim Flohr Sørensen, s. 147–165. Routledge, London, <https://doi.org/10.4324/9781315594309>.
- Gansum, Terje
 2002 Fra jord til handling. I *Plats och praxis: Studier av nordisk förkristen ritual*, redigert av Kristina Jennbert, Anders Andrén og Catharina Raudvere, s. 249–286. Vågar till Midgård vol. 2. Nordic Academic Press, Lund.
- Gansum, Terje og Terje Oestigaard
 2004 The Ritual Stratigraphy of Monuments that Matter. *European Journal of Archaeology*, 7(1):61–79, <https://doi.org/10.1177/1461957104047994>.
- Garry, Maryanne og Kimberley A. Wade
 2005 Actually, a picture is worth less than 45 words: Narratives produce more false memories than photographs do. *Psychonomic Bulletin & Review* 12(2):359–366, <https://doi.org/10.3758/BF03196385>.

- Gerritsen, Fokke
- 1999 The cultural biography of Iron age houses and the long-term transformation of settlement patterns in the southern Netherlands. I *Settlement and Landscape: Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4–7 1998*, redigert av Charlotte Fabech og Jytte Ringtvedt, s. 139–148. Jutland Archaeological Society, Moesgård.
 - 2003 *Local identities: landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Gjerpe, Lars Erik
- 2001 Kult, politikk, fyll, vold og kokegropfeltet på Hov. *Primitive tider* 2001:5–17.
 - 2005a Aktivitet på gravfeltet i vikingtid utover gravlegging. I *Gravfeltet på Gulli. E18-prosjektet Vestfold*, bind 1, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 142–146. Varia vol. 60. Kulturhistorisk museum, Oslo.
 - 2005b De enkelte gravene. I *Gravfeltet på Gulli. E18-prosjektet Vestfold*, bind 1, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 27–104. Varia vol. 60. Kulturhistorisk museum, Oslo.
 - 2007a Fortidens utsikt mot tapte farvann. Et båtgravfelt på Gulli, Vestfold. *In situ. Västsvensk Arkeologisk Tidskrift* 2004–2005:43–51.
 - 2007b Haugbrottets konsekvenser for vikingtidforskningen. *Viking* 70:105–124.
 - 2008 Kapittel 5. Gulli 5 og 15 – Bosetningsspor, dyrkningsspor, smie og graver fra bronsealder, jernalder og middelalder. I *Hus, boplass- og dyrkningsspor. E18-prosjektet Vestfold*, bind 3, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 193–222. Varia vol. 73. Kulturhistorisk museum, Forminneseksjonen, Oslo.
 - 2014 Kontinuitet i jernalderens bosetning. Et utdatert postulat arvet fra 1814-generasjonen? *Viking* 77:55–78.
 - 2017 Effektive hus. Bosetning, jord og rettigheter på Østlandet i jernalder. Upublisert doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Gjerpe, Lars Erik (red.)
- 2005c *Gravfeltet på Gulli. E18-prosjektet Vestfold*, bind 1, Varia vol. 60. Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Gjessing, Gutorm
- 1977 *Idéer omkring førhistoriske samfunn*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter. Ny rekke, nr. 2. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Glørstad, Ann Zanette Tsigaridas
- 2010 Ringspennen og kappen: kulturelle møter, politiske symboler og sentraliseringsprosesser i Norge ca. 800–950. Upublisert doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Glørstad, Ann Zanette Tsigaridas og Ingunn Marit Røstad
- 2015 Mot en ny tid? Merovingertidens ryggknappspenner som uttrykk for endring og erindring. I *Smykker. Personlig pynt i kulturhistorisk lys*, redigert av Marianne Vedeler og Ingunn Marit Røstad, s. 181–210. Museumsforlaget, Oslo.
- Gollwitzer, Martin
- 2012 Brønner, graver og bosetningsspor fra bronsealder til middelalder på Hesby (lokalitet 13). I *E18-prosjektet Vestfold. Dyrking, bosetning og graver i Stokke og Sandefjord*, bind 1, redigert av Axel Mjørum og Lars Erik Gjerpe, s. 107–215. Fagbokforlaget, Bergen.
- Gosden, Chris og Yvonne Marshall
- 1999 The cultural biography of objects. *World Archaeology* 31(2):169–178.
- Grindkåsa, Line
- 2012 Boplasspor og grav fra romertid-merovingertid på Jarlsberg og Sem (lokalitet 8, 9 og 10). I *Dyrking, bosetning og graver i Stokke og Sandefjord. E18-prosjektet Vestfold*, bind 1, redigert av Axel Mjørum og Lars Erik Gjerpe, s. 43–105. Fagbokforlaget, Bergen.
- Grønnesby, Geir
- 2019 ”... en pludselig og stærk omvæltning”? Eldre jernalder og overgangen til yngre jernalder i Trøndelag. *Praksis og overregionale nettverk*. Doktoravhandling ved NTNU, vol. 276. NTNU, Trondheim.

- Hallam, Elisabeth og Jenny Hockey
2001 *Death, memory and material culture*. Berg, Oxford.
- Hanisch, Morten
2002 Gravritualene som fortellinger om ære. *Primitive tider* 5:23–38.
- Hauptmann, Katherine
2015 Public Archaeological challenges in the 2010s. Learning from participatory action in practice. I *Debating archaeological empiricism the ambiguity of material evidence*, redigert av Charlotta Hillerdal og Johannes Siapkas, s. 68–98. Routledge studies in archaeology. Routledge, New York.
- Hedenstierna-Jonson, Charlotte, Anna Kjellström, Maja Krzewińska, Veronica Sobrado, Neil Price, Torsten Günther, Mattias Jakobsson, Anders Götherström og Jan Storå
2017 A Female Viking Warrior Confirmed by Genomics. *American Journal of Physical Anthropology* 164:853–860, <https://doi-org.ezproxy.uio.no/10.1002/ajpa.23308>.
- Heisler, Martin O.
2008 Challenged Histories and Collective Self-Concepts: Politics in History, Memory, and Time. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 617(1):199–211, <https://doi.org/10.1177/0002716207313436>.
- Helle, Knut
1974 *Norge blir en stat 1130–1319. Handbok i Norges historie*, bind 3. Universitetsforlaget, Oslo.
- Henningsmoen, Kari E.
1979 En karbon-dateret strandforskyvningskurve fra søndre Vestfold. I *Fortiden i søkelyset. 14C-dateringer gjennom 25 år*, redigert av Reidar Nydal, Sverre Westin, Ulf Hafsten og Steinar Gulliksen, s. 239–247. Laboratoriet for Radiologisk Datering, Trondheim.
- Herschend, Frands
1998 *The Idea of the Good in Late Iron Age Society*. Occasional papers in archaeology, vol. 15. Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala.
2009 *The Early Iron Age in South Scandinavia: social order in settlement and landscape*. Occasional papers in archaeology, vol. 46. Societas Archaeologica Upsaliensis, Uppsala.
- Hobsbawm, Eric
1992 Introduction: Inventing traditions. I *The Invention of tradition*, redigert av Eric Hobsbawm og Terence Ranger, s. 1–14. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hodder, Ian
1982 *Symbols in action ethnoarchaeological studies of material culture*. New studies in archaeology. Cambridge University Press, Cambridge.
1984 Archaeology in 1984. *Antiquity* 58:25–32, <https://doi.org/10.1017/S0003598X00055940>.
- Høeg, Helge
1997 Rapport over den pollenanalytiske undersøkelsen av Eikebergmyra, Barkåker, Tønsberg i Vestfold. Upublisert rapport, Kulturhistorisk museums arkiv, Oslo.
- Hållans Stenholm, Ann-Mari
2012 *Fornminnen det förflutnas roll i den förkristna och kristna Mälardalen*. Nordic Academic Press, Lund.
- Iversen, Frode
2008 *Eiendom, makt og statsdannelse: kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. UBAS Nordisk, vol. 6. Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Iversen, Tore
1997 *Trelldommen: norsk slaveri i middelalderen*. Skrifter 1. Historiske institutt Universitetet i Bergen, Bergen.
- Jón Vidar Sigurdsson
2010 *Den vennlige vikingen: vennskapets makt i Norge og på Island ca. 900–1300*. Pax, Oslo.

- Johnson, Matthew
1999 *Archaeological theory: an introduction*. Blackwell, Oxford.
- Jopela, Albino og Per Ditlef Fredriksen
2015 Public archaeology, knowledge meetings and heritage ethics in southern Africa: an approach from Mozambique. *World Archaeology* 47(2):261–284, <https://doi.org/10.1080/00438243.2015.1016583>.
- Klevnäs, Alison
2015 Abandon Ship! Digging out the Dead from the Vendel Boat-Graves. *Norwegian Archaeological Review* 48(1):1–20, <https://doi.org/10.1080/00293652.2015.1007892>.
2016 ‘Imbued with the Essence of the Owner’: Personhood and Possessions in the Reopening and Reworking of Viking-Age Burials. *European Journal of Archaeology* 19(3):456–476 <https://doi.org/10.1080/14619571.2016.1190202>
- Kopytoff, Igor
1986 The cultural biography of things: commodotization as process. I *The Social life of things: commodities in cultural perspective*, redigert av Arjun Appadurai, s. 64–91. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kristiansen, Kristian og Thomas B. Larsson
2005 *The rise of bronze age society. Travels, transmissions and transformations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kruger, Justin og David Dunning
1999 Unskilled and unaware of it: How difficulties in recognizing one’s own incompetence lead to inflated self-assessments. *Journal of Personality and Social Psychology* 77(6):1121–1134, <https://doi.org/10.1037//0022-3514.77.6.1121>.
- Kümmel, Christoph
2009 *Ur- und frühgeschichtlicher Grabraub: Archäologische Interpretation und kulturanthropologische Erklärung*. Tübinger archäologische Taschenbücher, Band 9. Waxmann, Münster.
- Lewis, Peter
1983 *George Orwell: veien til 1984. Biografi*. Oversatt av Per Qvale. Ex libris, Oslo.
- Lund, Julie og Elisabeth Arwill-Nordbladh
2016 Divergent Ways of Relating to the Past in the Viking Age. *European Journal of Archaeology* 19(3):415–438, <https://doi.org/10.1080/14619571.2016.1193979>.
- Løken, Trond
1987 The correlation between the shape of grave monuments and sex in the iron age, based on material from Østfold and Vestfold. I *Were they all men? An examination of sex roles in prehistoric society. Acts from a workshop held at Utstein Kloster, Rogaland 2.-4. november 1979 (NAM-Forskningsseminar nr. 1)*, redigert av Reidar Bertelsen, Arnvid Lillehammer og Jenny-Rita Næss, s. 53–64. AmS-varia 17. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- Mann, Michael
1986 *The sources of social power. A history of power from the beginning to A.D. 1760*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Meulengracht Sørensen, Preben
1995 *Fortælling og ære: studier i islændingesagaerne*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Moen, Marianne
2019 Challenging Gender: a reconsideration of gender in the Viking Age using the mortuary landscape. Upublisert doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Munch, Peter Andreas
1874 *Samlede Afhandlinger*, Bind 2. Cammermeyer, Christiania.
- Murray, Matthew L.
2016 Landscapes of ancestors. The structuring of space around Iron age funerary monuments in Central Europe. I *The archaeology of ancestors. Death memory, and veneration*, redigert av Erica Hill og

John B. Hageman, s. 147–165. University Press of Florida, Florida,
<https://doi.org/10.1525/ap3a.2002.11.1.129>.

Myhre, Bjørn

1992 Arkeologiske kilder og ynglingeætten. I *Osebergdronningens grav. Vår arkeologiske nasjonalskatt i nytt lys*, redigert av Arne Emil Christensen, Anne Stine Ingstad og Bjørn Myhre, s. 18–34. Schibsted, Oslo.

1994 Haugbrott eller gravplyndring i tidlig kristningstid? I *Fra hammer til kors. 1000 år med kristendom. Brytningstid i Viken*, redigert av Jan Ingar Hansen og Knut G. Bjerva, s. 68–85. Schibsted, Oslo.

2015 *Før Viken ble Norge. Borregravfeltet som religiøs og politisk arena*. Norske oldfunn vol. XXXI. Vestfold Fylkeskommune, Tønsberg.

Nash, Robert A. og Melanie K. T. Takarangi

2011 Reconstructing alcohol-induced memory blackouts. *Memory* 19(6):566–573, <https://doi.org/10.1080/09658211.2011.590508>.

Nash, Ronald J. og Robert G. Whitlam

1985 Future-oriented Archaeology. *Canadian Journal of Archaeology/Journal Canadien d'Archéologie* 9(2):95–108.

Nicolaysen, Nicolay

1862–1866 *Norske Fornlevninger*. Foreningen til Norske fortidsminnesmerkes bevaring, Kristiania.

2003 [1882] *Langskibet fra Gokstad*. Stiftelsen Norsk senter for jernalder- og middelalderhåndverk, Sandefjord

Niemi, Anja Roth

2020 *Nordvegen på Hillesøy En kvinnes båtgrav fra rundt år 800*. Tromsø – Tromsø Museums rapportserie nr. 57. Norges arktiske universitetsmuseum, UiT Norges Arktiske Universitet, Tromsø.

Nora, Pierre

1989 Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations* 26:7–26.

Norr, Svante

1998 *To rede and to rown expressions of early Scandinavian kingship in written sources*. Occasional papers in archaeology vol. 17. Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University, Uppsala.

Norseng, Per G.

2000 Høse-Tore en gang til: Synet på profittmotivert handel i de islandske sagaene. I *Holmgang. Om førmoderne samfunn. Festskrift til Kåre Lunden*, redigert av Anne Eidsfeldt, Knut Kjeldstadli, Hanne Monclair, Per G. Norseng, Hans Jacob Orning og Gunnar I. Pettersen, s. 161–187. Tid & tanke, vol. 4. Historisk institutt, Universitetet i Oslo, Oslo.

Nyqvist, Roger

2001 *Landskapet som ram – hus och grav som manifest*. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet, Göteborg.

Næss, Jenny-Rita

1970 Grav i båt eller båt i grav? *Stavanger Museums årbok 1969*:57–76.

Orwell, George

1999 *1984*. 5. utgave. Oversatt av Trygve Width. Gyldendal, Oslo.

Pedersen, Anne

2006 Ancient mounds for new graves. An aspect of Viking Age burial custom. I *Old Norse religion in long-term perspectives: origins, changes and interactions: an international conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004*, redigert av Anders Andrén, Kristina Jennbert og Catharina Raudvere, s. 346–353. Vågar till Midgård vol. 8. Nordic Academic Press, Lund.

- Pedersen, Unn
 2009 Den ideelle og den reelle smed. I *Håndverk og produksjon. Et møte mellom ulike perspektiver*, redigert av Julie Lund og Lene Melheim, s. 129–146. Oslo arkeologiske serie, vol. 12. Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Persson, Per
 2008 Kapittel 12. Nauen 5.2 – Stenåldersboplatser och fossil åkermark. I *Steinalderboplasser, boplasser, graver og dyrkningsspor. E18-prosjektet Vestfold*, bind 2, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 163–198. Varia, vol. 72. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- Price, Neil
 2010 Passing into Poetry: Viking-Age Mortuary Drama and the Origins of Norse Mythology. *Medieval Archaeology* 54(1):123–156, <https://doi.org/10.1179/174581710X12790370815779>.
- Roediger III, Henry L. , Franklin M. Zaromb og Andrew C. Butler
 2009 The Role of Repeated Retrieval in Shaping Collective Memory. I *Memory in mind and culture*, redigert av Pascal Boyer og James V. Wertsch, s. 138–170. Cambridge University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511626999.009>.
- Samdal, Magne
 2005 Båtgravene på Gulli. I *Gravfeltet på Gulli. E18-prosjektet Vestfold*, bind 1, redigert av Lars Erik Gjerpe, s. 105–130. Varia vol. 60. Kulturhistorisk museum, Oslo.
- Sandmo, Erling
 2017 *Tid for historie. En bok om historiske spørsmål*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Sawyer, Birgit og P. H. Sawyer
 1993 *Medieval Scandinavia: from conversion to Reformation, circa 800–1500*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Schei, Liv Kjørsvik (red.)
 1997 *Landnåmsboken: beretningen om landnåmet på Island ca. 870–930*. Thorleif Dahls Kulturbibliotek. Aschehoug, Oslo.
- Sindbæk, Søren Michael
 2007 The Small World of the Vikings: Networks in Early Medieval Communication and Exchange. *Norwegian Archaeological Review* 40(1):59–74, <https://doi.org/10.1080/00293650701327619>.
- Sjøvold, Thorleif
 1944 Studier i Vestfolds vikingtid. Gravplasser og gravskikk. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1941–1942*:5–102.
- Skre, Dagfinn
 1998 *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e. Kr.* Acta humaniora 32. Universitetsforlaget, Oslo.
 2007 Towns and market, kings and central places in south-western Scandinavia c. AD 800–950. I *Kaupang in Skiringssal. Kaupang Excavation Project Publication Series, Volume 1*, redigert av Dagfinn Skre, s. 445–469. Norske Oldfunn, vol. XXII. Aarhus University press, Aarhus.
 2014 Fri er den ”som fri kommer til verden”. Om frihet i vikingtiden. I *Ja, vi elsker frihet en antologi*, redigert av Svein H. Gullbekk, s. 172–179. Dreyer, Oslo.
- Solberg, Bergljot
 1985 Social Status in the merovingian and viking periods in Norway from archaeological and historical sources. *Norwegian Archaeological Review* 18(1-2):61–76.
- Solli, Brit
 2008 Fra test via tegn og tekst til ting? Eller: Pimp my site? *Primitive tider* 2007/08(10. årgang):155–164.
- Soma, Rune.
 2007 Haugbrott og herskermakt: om gravrøveri som ritual. Upublisert mastergradsavhandling i arkeologi. Universitetet i Oslo, Oslo..
- Steinsland, Gro
 2000 *Den hellige kongen. Om religion og herskermakt fra vikingtid til middelalder*. Pax, Oslo.

- 2005 *Norrøn religion: myter, riter, samfunn*. Pax, Oslo.
- Stylegar, Frans-Arne
2010 Hvorfor er det færre kvinne- enn manssgraver fra vikingtiden i Norge? *Primitive tider* 2010(12):71–79.
- Sundqvist, Olof
2015 *An Arena for Higher Powers: Ceremonial buildings and religious strategies for rulership in Late Iron Age Scandinavia*. Brill, Leiden.
- Sveaas Andersen, Per
1977 *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130*. Universitetsforlaget.
- Swedberg, Richard
2014 *The art of social theory*. Princeton University press, Princeton og Oxford.
- Sørensen, Rolf, Kari E. Henningsmoen, Helge I. Høeg, Bjørg Stabell og Kristine Bukholm
2007 Geology, soils, vegetation and sea-levels in the Kaupang area. I *Kaupang in Skiringssal*, bind 1, redigert av Dagfinn Skre, s. 251–272. Norske Oldfunn vol. XXII. Aarhus University Press, Aarhus.
- Thäte, Eva S.
2007 *Monuments and minds monument re-use in Scandinavia in the second half of the first millennium AD*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 4°, Nr 27. Wallin & Dalholm, Lund.
- Thäte, Eva S. og Olle H. Hemdorff
2009 Økser, amuletter og overtro: en steinalderøks i jernaldergrav på Avaldsnes, Karmøy. I *Tverrfaglige perspektiver*, redigert av Marianne Nitter og Einar S. Pedersen, s. 43–52. AmS-varia vol. 49. Arkeologisk museum, Stavanger.
- Thomas, Julian
1996 *Time, culture and identity : an interpretive archaeology*. Material cultures. Routledge, London.
- Tuan, Yi-Fu
1974 *Topophilia: a study of environmental perception, attitudes, and values*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- Wade, Kimberley A., Maryanne Garry, J. Don Read og D. Stephen Lindsay
2002 A picture is worth a thousand lies: Using false photographs to create false childhood memories. *Psychonomic Bulletin & Review* 9(3):597–603, <https://doi.org/10.3758/bf03196318>.
- Williams, Howard
2006 *Death and memory in early medieval Britain*. Cambridge studies in archaeology. Cambridge University Press, Cambridge.
- Zachrisson, Torun
1994 The odal and its manifestation in the landscape. *Current Swedish archaeology* 2(1994):219–238.
- Østmo, Mari
2009 Gravfelt og bygdefelleskap i jernalderens Vestfold. I *Jernvinna på Agder: Jernvinneseminaret i Sirdal 25.–26. oktober 2007: artikler utgitt i anledning Jan Henning Larsens 60-årsdag*, redigert av Frans-Arne Stylegar, Bernt Rundberget og Jan Henning Larsen, s. 123–131. Rapport nr. 5. Vest-Agder fylkeskommune, Regionalavdelingen, Kristiansand.